

L'associacionisme lingüístic a la Franja d'Aragó: característiques i trajectòria¹

MARÍA DOLORES GIMENO PUYOL

Universitat Rovira i Virgili / Ascuma. mariadolores.gimeno@urv.cat

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-2087>

Resumen

La reivindicación d'a luenga y cultura catalana autoctonas en a denominada «Franja» de l'este d'Aragón va encomençar con movimientos sociales dispersos en zaguerías d'a Dictadura, continando en os anyos 80 con asociacions culturals de tipo formal: ACLF (Llitera), IEBC (Baix Cinca) y Ascuma (Matarranya), las cuales van iniciar una fayena periodica de normalización a través de publicaciones periodicas y colecciones, actividaz culturals y acciones reivindicativas debant de l'administración y la sociedad. Lo nuevo milenio va completar lo mapa en a Ribagorza con o CERib y la fundación d'Iniciativa Cultural de la Franja, que complegaba l'acción común d'as asociacions —a excepción d'a Llitera—, entre la suya consolidación y un cierto estancamiento, mientras en apareixeba atras mas especificas y locals u de carácter politico, tanto en sentiü pancatalanista como «negacionista».

Parolas clau: catalán d'Aragón, asociacionismo cultural, activismo social, politica lingüística, ACLF, IEBC, Ascuma, CERib, ICF.

Resum

La reivindicació de la llengua i cultura catalana autòctones a l'anomenada «Franja» de l'est d'Aragó va començar amb alguns moviments socials dispersos a finals de la Dictadura, continuant durant els anys 80 amb associacions culturals de tipus formal: ACLF (Llitera), IEBC (Baix Cinca) i Ascuma (Matarranya), les quals van engegar una tasca periòdica de normalització a través de publicacions periòdiques i col·leccions, activitats culturals i accions reivindicatives davant l'administració i la societat. El nou mil·lenni va completar el mapa a la Ribagorça amb el CERib i la fundació d'Iniciativa Cultural de la Franja, que aplegava l'acció comuna de les associacions —a excepció de la Llitera—, entre la seua consolidació i un cert estancament, mentre n'apareixien unes altres més específiques i locals o de caràcter polític, tant en sentit pancatalanista com «negacionista».

Mots clau: català d'Aragó, associacionisme cultural, activisme social, política lingüística, ACLF, IEBC, Ascuma, CERib, ICF.

1. Agraïxo les informacions facilitades pacientment per Pep Labat, Carme Messeguer i Ramon Mesalles (IEBC), Glòria Francino (CERib), Carles Sancho i Natxo Sorolla (Ascuma).

Abstract

The vindication of the autochthonous Catalan language and culture in the so-called “Franja” of eastern Aragon began with some scattered social movements at the end of the Spanish Dictatorship, continuing in the 1980s with formal cultural associations: ACLF (Llitera), IEBC (Bajo Cinca) and Ascuma (Matarraña), which initiated a periodic attempt at standardization through journals and collections of articles, cultural activities and actions to make demands on both administration and society. The new millennium completed the map in Ribagorza with the CERib and the foundation of the *Iniciativa Cultural de la Franja*, which brought together the common action of the associations —with the exception of La Llitera—, between their consolidation and a certain stagnation, while other more specific and local or political associations appeared, both in a pan-Catalanist and “negationist” sense.

Keywords: Catalan of Aragon, cultural associationism, social activism, language policy, ACLF, IEBC, Ascuma, CERib, ICF.

1. Preliminars: sobre la denominació *Franja*

Històricament, per evolució del llatí o per la repoblació medieval, a l'est d'Aragó, des del nord dels Pirineus fins al naixement del Matarranya i Aiguaviva de Bergantes al sud, es parla català. En este ordre geogràfic, es tracta de les comarques administratives de la Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca, el Baix Aragó-Casp, el Matarranya —l'única totalment catalanoparlant— i el Baix Aragó, una franja estreta de territori, limítrof a l'est amb comarques de Lleida, Tarragona i Castelló, que ha acabat sent coneguda com la *Franja*: Franja «de Ponent» o «de Llevant» o «Franja aragonesa», en funció del punt de mira. Precisament, la denominació es basa en la seua realitat lingüística i cultural catalanòfona (Sistac 2003: 5), i ha acabat consolidant-se, preferida a altres anteriors o posteriors (Moret 1998). El terme aparegué al principi de la Transició democràtica en les reunions al Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona d'un petit grup d'immigrants aragonesos catalanoparlants amb catalans catalanistes (Espluga 2008: 69), que van organitzar-se successivament com a Comissió Constitutiva Permanent i Grup de la Franja de Ponent per tal de «conscienciar la població de la Franja de la unitat de la Llengua» (Moret 1998: 70). El cantautor de Favara del Matarranya Àngel Villalba, radicat a Barcelona, l'utilitzava en una cançó datada la primavera de 1978: «I és que..., redéu!/, no ny'ha remei, / que ací a la Franja / no arriba el Rei» (a Sasot 1997: 137); de manera mimètica *Franja Oriental d'Aragó* (Moret 1998: 12) va ser el terme emprat per José Bada, conseller de Cultura d'Aragó, a la convocatòria del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana al monestir de Poblet (1985);² i de seguida *Franja de Ponent* entrava a la segona edició de la *Gran Enciclopèdia Catalana* (1987).

2. «Confio que d'aquest segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana ixqui no solament un més gran coneixement de la realitat lingüística, per part de tothom, de la Franja Oriental d'Aragó, ans també una més gran col·laboració entre tots els territoris de l'Antiga Corona d'Aragó, on es parla català», *Parlament del Conseller de Cultura d'Aragó Sr. José Bada* (Comissió Territorial d'Aragó 1985). D'este discurs es distribuïren 6.000 tríptics per tota la Franja; està reproduït a Bada Panillo (1997: 153-154) i Segon Congrés (1987: 28).

Sorgida de sectors conscienciats per qüestions identitàries, la denominació ha fet fortuna en àmbits científics, polítics i periodístics —la polèmica dels «béns de la Franja» seria el cas més paradigmàtic—. Amb el temps, la comunitat de parlants l'ha acabat assumint com a marca de procedència geogràfica-cultural, els quals ja són reconeguts per ella tant a Aragó com a Catalunya (Gimeno Puyol 2023: 20). No obstant això, la majoria de «franjolins» o «frangencs» no assumeixen la seua especificitat lingüística com a peça essencial de la identitat, tal com ha estudiat Espluga (2004: 19), ja que molts desconeixen fins on es parla català a Aragó; un desconeixement que també afecta a la correcta denominació filològica de la llengua pròpia.

2. La formació de l'associacionisme identitari

Els canvis polítics de finals del segle xx, entre el final de la Dictadura, la Transició democràtica i l'establiment de l'Estat de les autonomies, motivaren un seguit de moviments socials més bé informals i efímers. En un moment inicial, als 70, l'est d'Aragó viu com la resta d'Espanya una voluntat de transformacions sobretot entre els joves, desenvolupada a cada comarca amb diferents ritmes i característiques. Els 80 marquen una segona fase amb l'aparició d'associacions culturals de tipus «formal», que establiran unes línies d'acció continuades i concretes, dins d'un marc regulat, per tal de promoure socialment la recuperació i dignificació de la llengua i cultura pròpies en català a la Franja.³ La identitat catalanòfona es situaria, doncs, a la base d'estos moviments, sense arribar a qüestionar, en general, la pertinença a Aragó, aspecte que s'ignora o es dissocia del lingüístic, a diferència del succeït a Catalunya (Castells 1998: 70-72).

2.1. Moviments socials inicials

El cas de la Llitera durant els anys 70, molt ben estudiat per Espluga, mostra l'eclosió d'un seguit de grups culturals informals i juvenils que vehiculen una voluntat transformadora a través de la potenciació de la cultura local o de manifestacions de la cultura moderna (2008: 62). Els primers, que utilitzen la idiosincràsia lingüística com una forma de rebuig als governs locals conservadors, es localitzaren sobretot a Altorricó —on, sota el lideratge de Carles Piulats, van impulsar debats i accions de propaganda— i a Alcampell —gràcies a contactes amb activistes catalans i en el marc de la reconstrucció de la CNT—. Ben sovint, els joves mobilitzats de la comarca mantingueren relacions informals entre ells, en un nou context d'oci i bonança econòmica, provocant una «intensa activitat sociocultural i política» entre 1976-1979, que s'hi va traduir en els primers cartells en català, la recuperació de tradicions, un Seminari de Cultura Catalana a l'Institut de Tamarit (hivern 1977-78) i concerts de cantautors catalans en diversos pobles. Com a distintiu dels moviments lliterans, hi hagué la reivindicació de la catalanitat administrativa, influïts pel «Grup Franja de Ponent» —del mencionat Centre

3. Isabel Marín (2007) diferencia l'associacionisme, que comporta una institucionalització canònica sociocultural, de la sociabilitat i dels moviments socials (cit. per Arnabat 2015: 55, n. 95).

Comarcal Lleidatà de Barcelona— i per contactes polítics amb sectors de Lleida, com la Unió de Pagesos i l'Assemblea de Catalunya (Espluga 2008: 64-67). Una tensa reunió de parlamentaris aragonesos i catalans a Alcanyís el 30 de juny de 1978, que va remarcar el caràcter innegociable del marc territorial provincial, va desinflar el moviment, juntament amb factors de més recorregut com els intrínsecs de l'evolució generacional i el seu rerefons àcrata i, en el pla polític, l'aparició dels partits com a vehicle de l'acció i de barreres autonòmiques en una frontera abans porosa (Espluga 2008: 75-76).

Per proximitat geogràfica, en els moviments lliterans es van implicar alguns joves de la Baixa Ribagorça, en concret de Benavarri (Espluga 2008: 64), i mantingueren reunions freqüents amb els de les comarques catalanoparlants veïnes, sense anar més enllà de Mequinensa, segons el testimoni de Francesc Blanc (Espluga 2008: 68, 76). Entre ells cal recordar el grup Afraga —o Grup d'Acció Lingüística (GALL)—,⁴ actiu des de finals dels 70 a Fraga —al·ludida pel seu nom àrab—, la ciutat més poblada de la Franja i capital del Baix Cinca, i orientat a activitats culturals sobre la llengua, com cursets setmanals de català, en un ambient de dura oposició a les seues accions des del diari *La Voz del Bajo Cinca*. En sentit positiu, a la zona l'activisme es va beneficiar des de l'any 75 dels recitals del cantautor Anton Abad, de Saidí, que va cantar a Xalamera amb els principals representants de la cançó protesta aragonesa en contra de la instal·lació allí d'una central nuclear (Sasot 1997: 36).

Al Matarranya, mal comunicat amb les tres comarques d'Osca, va resultar decisiva la presència de capellans joves, seguidors de l'aperturisme del Concili Vaticà II, que van promoure associacions juvenils, culturals i obreres. Destacà a Queretes el Grupo Parroquial Gente Joven, fundat per Manolo Liarte, rector parroquial entre 1973-1979 i originari de Maella, que va ser el punt de partida de l'Asociación Cultural Gente Joven (Camps/Sancho 2006: 33-35), la qual, liderada per una persona d'empenta i capacitats com Antoni Llerda, va dur a terme activitats en català des de 1977 (Camps/Sancho 2006: 75): un recull de textos de literatura popular, alguns dels quals es publicaren a la *Rolde. Revista de Cultura Aragonesa* (1981, 1983, 1984), cartells anunciadors d'exposicions, publicacions al programa de festes, la proposta de canviar el nom dels carrers (1982), les primeres classes de català (1985) i el mateix any una xerrada del conseller de Cultura d'Aragó José Bada sobre «La normalització lingüística a Aragó» (Camps/Sancho 2006: 75-76).⁵ Un altre focus activista, segons Carles Sancho, el van constituir un grup de joves de la Vall del Tormo, que van organitzar una I Exposició Monogràfica a les festes d'Agost del 1980, anunciada en català, amb materials bibliogràfics locals que havien recollit a la Biblioteca de Catalunya; la segona, de l'any següent, va ser l'origen de l'Associació Cultural de la Vall del Tormo.⁶

Col·laborar en la nova premsa cultural de la zona va contribuir a crear una consciència comarcal i, malgrat estar escrita majoritàriament en castellà, va incentivar un grup cohesionat a favor del català

4. Segons Ramon Mesalles, membre del primer grup fragatí, GALL va ser només una denominació inicial desestimada. El web de l'IEBC, però, la recull com la preferida (<<https://iebc.cat/>> [12-8-2024]), igual que Moret (2003).

5. Llerda (1961-2005), membre actiu d'altres associacions aparegudes en aquell temps al poble, s'havia format breument en una escola de capacitació agrària a Terol (1976-1979), on va comprendre la necessitat de dignificar la llengua pròpia «per lluitar contra aquells que la desmereixien donant-li el mal nom de “chapurriau”» (Camps/Sancho 2006: 27). La seua biografia a càrrec de Camps/Sancho (2006) inclou reculls seus de literatura popular i articles sobre història local, signats per ell o per l'Asociación Gente Joven en diferents mitjans: *Nosotros, Gaceta del Matarranya*, programa de festes de Queretes...

6. La I Exposició també mostrava recerques arqueològiques del terme, construccions de pedra seca i les primeres recopilacions de literatura popular en català; la II ho ampliava amb molt material etnogràfic. Publicaren les seues recerques a *Nosotros, Gaceta del Matarranya* i *Boletín de Estudios del Bajo Aragón*.

autòcton. *Nosotros* (1980-1982) va ser la primera, una revista artesanal multicopiada i suplement trimestral d'*Iglesia en Zaragoza* per iniciativa dels dinàmics capellans de l'arxiprestat de Vall-de-roures, que mostrava un mapa comarcal amb els noms en català a la portada del primer número; en va publicar cinc, amb articles de les associacions de Queretes o de la Vall sobre la identitat lingüística i el patrimoni cultural. Dos anys més tard, apareixia la *Gaceta del Matarraña. Boletín Informativo y Cultural*, editada per l'Asociación Cultural Valderrobles (ASCUVAL) en col·laboració amb les dels altres pobles com les dues ciutats i també l'Asociación Hijos de Aragón de Fondespatla, Club de Juventud de Massalió, la Unión de la Torre del Compte, Amigos de Calaceit..., una evidència del bon moment de l'associacionisme juvenil; algunes portades (núm. 0, juliol; núm. 1, setembre) també exhibien el mapa comarcal, esta volta en castellà, tot i que publicaren articles en català en cada número dels 23 totals, en dues etapes (1984-1986, 1990-1993). A la primera, la presència del català va ser censurada i es va produir una polèmica per l'intent d'apropiació per part d'ASCUVAL, circumstàncies que van cohesionar els que escrivien en català, que van deixar la revista.⁷

El Baix Matarranya, separat de la seua comarca natural per la província i diòcesi de Saragossa, va viure el moviment associatiu d'aquells moments amb menys intensitat. Maella, per exemple, va comptar amb el Tele-club «Tots amics», un tipus d'entitat que a la dècada del 60 es va escampar per les zones rurals amb el distintiu de la nova televisió, rara a les cases, per a reunir els joves, a més d'activitats, esportives o culturals, però sense cap preocupació lingüística malgrat el nom. A Favara, mossèn Wirberto Delso, un capellà «obrer» destinat a la seua parròquia l'any 68, va formar amb sacerdots d'altres llocs la JARC (Juventud de Acción Rural Católica), motor d'unes reunions periòdiques de joves i d'una viva acció politicosocial, que va acabar en greus enfrontaments amb les autoritats civils i eclesiàstiques.⁸ La reivindicació en català a la zona cal buscar-la en cantautors com el duo Los Maellans i el mencionat Àngel Villalba, favarol, els quals eren contractats per les associacions culturals i juvenils en recitals que contribuïen al seu finançament —o per a campanyes reivindicatives— (Sasot 1997: 23), de manera que la joventut podia conèixer música cantada en la seua llengua. Algunes lletres reivindicaven una identitat pròpia, com signava Villalba ja el novembre de 1974: «Conca del Matarranya, / pa tu vull fer la cançó, / ja és hora de dir que sem: / catalans de l'Aragó» (en Sasot 1997: 111); o també Los Maellans: «Frontera amb Catalunya, / parlem lo *xapurriat*; / mos diuen catalans / los de la ciutat» (a Sasot 1997: 167). El primer, molt vinculat amb importants figures de la *Nova cançó*, va celebrar un concert memorable en aquella Favara mobilitzada de 1972, encara en dictadura,⁹ i els maellans José María Puyol i Miguel Estaña van arribar a actuar a la Universitat Catalana d'Estiu de

7. Per resoldre el problema intervingué Francisco Javier Aguirre, director provincial de Cultura i Educació a Terol, ja que la *Gaceta* era finançada per l'administració, segons informacions subministrades per Carles Sancho, que va participar en aquella primera etapa.

8. Les actuacions de Wirberto Delso, recolzant els mequinensans que s'oposaven a la construcció del pantà d'ENHER que va submergir el Poble Vell o contra actituds conservadores d'alguns favarols, van motivar una repressió del sacerdot durant quatre anys, l'anomenat «Caso Fabara», fins que amb la democràcia va abandonar el poble i es va secularitzar, tal com recorda Àngel Villalba (2022). Una associació cultural actual de Favara porta el seu nom.

9. Villalba, que denunciava l'opressió de llauradors i obrers des de posicions àcrates, va manifestar sempre una decidida vocació monolingüe en català, amb la Catalunya dels 60-70 com camp principal d'actuacions (Sasot 1997: 22, 24; Severino 2020). El primer disc, recopilatori, el va gravar l'any 2002: *Àngel Villalba, 30 anys de cançons*; i ha publicat les composicions escrites a: *Àngel Villalba, cançons i poemes* (2018) i *L'adéu de cantautor II* (2021).

Prada de Conflent el 1986, en una representació del territori de la Franja, amb Francesc Blanc de la Llitera, Paco Tejero del Baix Cinca, i Teresa Claramunt i Carles Sancho del Matarranya.¹⁰

Les dades anteriors presenten un panorama animat però poc estructurat a la Franja des de mitjans dels 70, amb diferents dinàmiques, en funció de la comarca i de la conjuntura econòmicosocial de cadascuna. Mentrestant, a Aragó l'efervescència renovadora va instal·lar a l'entorn polític progressista, als mitjans de comunicació i en cercles culturals un cert ambient receptiu a les llengües minoritàries de la comunitat, que mai havien estat ni oficials ni valorades. Així, a la revista aragonesista *Andalán* (1972-1987, primera etapa) Tomàs Bosque, cantautor de la Codonyera, publicà un article en català l'any 1978, un abans havia gravat dos temes en esta llengua al seu primer disc, *Cuando los tiempos vienen mejores*, i actuava amb els cantants de la «Nueva canción aragonesa» com José Antonio Labordeta; amb tot, «passava els seus tribulls per a justificar la interpretació d'una molt petita part del seu repertori en català» (Sasot 1997: 24).

2.2. Les associacions formals: dels anys 80 a principis del segle XXI

Un cop acabada la Transició, quan l'alè contestatari anava disminuint, reconduït a través de les estructures democràtiques, la qüestió lingüística a Aragó viurà alguns fets transcendents en el nou ambient de consecució de drets. Internament i en el terreny polític, amb un Estatut aprovat l'any 1982, s'establí el primer govern autonòmic aragonès, del PSOE (1983-1987), que comptava amb un conseller de Cultura catalanoparlant, el mencionat José Bada, filòsof i teòleg de formació nascut a Favara, el qual va presidir l'1 de febrer de 1984 la firma de 17 alcaldes de la Franja de la «Declaració de Mequinensa», a favor de reconèixer la pluralitat lingüística d'Aragó, el seu patrimoni cultural i l'ensenyament de la llengua pròpia. La seua Conselleria va establir les primeres classes de català als pobles corresponents —amb caràcter optatiu— el curs 1984-1985, com també va crear el Premi Guillem Nicolau a la creació literària en català i la col·lecció editorial «Pa de casa», on va aparèixer la primera gramàtica aragonesa del català, obra d'Artur Quintana.¹¹ Fora de la comunitat, Bada intervindria en la convocatòria abans citada a Poblet del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (30-7-1985), d'on va derivar la Comissió Territorial d'Aragó, presidida en un principi per Quintana, amb un equip que s'havia anat formant «en la Franja desde hacía algún tiempo y en especial a partir del proceso iniciado con la Declaración de Mequinensa» (Bada Panillo 1991: 155). Un interessant calendari d'actes previs es va desplegar pel territori franjolí de mars a maig del 86 en 14 pobles diferents: cinema, festivals poètics i musicals, teatre, conferències i el lliurament del primer Premi Guillem Nicolau, mentre

10. Los Maellans tenien un 60% del seu repertori —sobre la lluita agrària o antinuclear— en castellà, i adaptaven sovint la llengua al lloc o públic destinatari, fonamentalment el Matarranya i els pobles veïns de Saragossa i Terol o tarragonins durant els 70 (Sasot 1997: 22, 24, 181).

11. *La nostra llengua. Gramàtica de llengua catalana* (1984) va ser el número 3 de «Pa de casa», que va arribar a 7 títols d'estudis, assaig i creació —entre ells la novel·la *L'home de França* de Josep Anton Chauvell, primer Premi Guillem Nicolau (núm. 4, 1986)—; van encabir-se després dins de la sèrie en llengua catalana de «Literaturas de Aragón», que va continuar la numeració fins al número 28 i va esdevenir l'editora dels Premis.

es realitzaven sessions de treball per àrees (Segon Congrés 1987: 143-168); tot va passar desapercebut a la premsa de Saragossa, centre de l'opinió aragonesa, però no a la catalana (Bada Panillo 1991: 157-158).

Eixe context, entre esdeveniments col·lectius i el suport oficial, va afavorir el contacte dels activistes ling stics, tant els residents en diverses comarques a Aragó com els emigrats a Catalunya, alhora que va esperonar la seua decisió d'organitzar-se legalment per tal de canalitzar la tasca de normalització ling stica i cultural. Procedents de moviments de la dècada anterior, les noves associacions pretenien superar l'estricta àmbit local, de forma que es van articular al voltant de tres àrees geogràfiques històriques (Moret 2003): la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya, quedant fora la Ribagorça. Les estructures viàries franjolines van d'Est a Oest i no faciliten l'estructuració Nord-Sud resseguint l'esquelet geogràfic de la Franja.¹²

La primera entitat per ordre d'aparició va ser l'Associació dels Consells Locals de la Franja (ACLF), una fusió del Grup Franja de Ponent barceloní i «l' fimer i clandestí MALL (Moviment d'Alliberament de la Llitera)», legalitzats l'octubre de 1982, segons Blanc (2017: 27). Altres fonts situen el seu inici estructurat en una reunió la primavera de 1984 al despoblat lliter  de Rocafort, ajornant la legalització a 1986 (Moret 2006: 134; Espluga, 2008: 74). Eixe any van integrar la comiss  organitzadora del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, un revulsiu i aglutinant, tal com recorda Blanc, el seu primer president (Climent 2000: 28); també van engegar *Desperta ferro! La Franja. Revista de les comarques catalanes parlants d'Aragó*, un títol combatiu de ressonàncies històriques i un subtítol que apuntava a tot el territori franjolí —posteriorment, *Revista de la Franja*—, rubricat amb un logotip que dibuixava un centpeus amb els noms de totes les comarques al llom i el seu mapa en color a la contraportada; de fet, els redactors principals eren originaris de la Llitera i la Ribagorça, però hi havia col·laboradors de tota la Franja. A més, de 1988 a 2006 van convocar 19 edicions anuals dels premis de literatura infantil *Desperta ferro!*, en què han participat alumnes franjolins de les classes de català, amb jurats procedents de les diferents comarques L'escriptor Desideri Lombarte descrivia els seus inicis:¹³

Los de «Desperta, ferro!» —que no ix ni a la de tres— van convocar un concurs de contes i narrativa infantil per als xiquets de la Franja —no m'agrada la paraula, però és una manera d'entendre-mos—, i vaig formar part del jurat (l'H ctor [Moret], [Josep Anton] Chauvell, lo mestre de Said  [José Luis Seira], una mestra del Torric  [Celia Arqué Blanc], [Enrique] Marqu s de Benavarri, i jo). Lo dia 23 d'Abril, a Said , se van entregar els obsequis als guanyadors. La participació va ser enorme, a la vora de 400 treballs, sobretot de Fraga, Torrent, Mequinensa i Said . També n'hi van haver de Calaceit, i una xiqueta de Pena-roja —sense mestra ni res, la pobra—. Vam quedar que li enviar em un paquet amb les

12. Amb ocasió del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Artur Quintana comentava el 26 de gener de 1986 a Desideri Lombarte la dificultat de connectar amb zones de la Ribagorça: «hauríeu de mirar de no deixar del tot desassistida la Vall de l'Is vena, Roda i la comarca, on la situació del català és més precària que enlloc» (Lombarte 2002: 112).

13. A l'edició 16a tots els premis procedien del Baix Cinca o de la Llitera (Labat 2003: 8), però a l'anterior també van recaure en alguns de la Ribagorça. Les localitats on es lliuraven els premis van anar alternant, des del nord a Mequinensa; el seu secretari, Josep Lluís Seira, lamentava la manca d'implicació econòmica de l'administració (2003: 15).

fotocòpies de tots los treballs a l'Hipòlit [Hipólito Gómez de las Rocas] per a vore si se n'adone d'una punyetera vegada que les coses són com són, i no com ell voldrie que foren. (Carta a Carles Sancho Meix, Barcelona, 15-5-1988; Lombarte 2002: 206)

L'ACLF va constituir 18 consells, assolint uns 250 socis, la meitat dels quals a la Llitera i la resta repartits per la Ribagorça i el Baix Cinca, que van fomentar investigacions i jornades i també la protecció del patrimoni natural. A principis dels 90 la seua activitat va començar a disminuir per problemes organitzatius interns, també perquè l'aparició oficial de dues associacions més l'any 1989, l'IEBC i Ascuma, amb una vinculació manifesta a les respectives comarques, va prevaldre sobre la pretensió lliterana d'abastar una Franja ideal sense vertebrar (Climent 2000: 28-29; Sasot 2004: 40-41).

Al Baix Cinca, el grup activista va crear Afraga-Institut d'Estudis Fragatins amb uns estatuts redactats el 1985 però aprovats pel Govern civil provincial tres anys més tard. L'avantatge de comptar amb estructures de capital i la ubicació al mig del territori afavorien, segons Blanc, el paper dinamitzador comarcal de Fraga (Climent, 2000: 28), i així l'associació va esdevenir l'Institut d'Estudis del Baix Cinca (IEBC) l'any 1989. Orientat als cinc pobles de parla catalana —Fraga, Saidí, Torrent de Cinca i Vilella de Cinca a Osca, i Mequinensa a Saragossa— en un conjunt administratiu d'11, també pretenia mantenir lligams amb la part lleidatana de la comarca natural. La carismàtica figura de Josep Galan, president a la primera etapa de la institució fins a 2004, va impulsar l'organització a Fraga d'esdeveniments científics importants com les Jornades sobre les llengües a l'Estat espanyol (desembre 1990) i el Dinovè Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (octubre 1994); i va establir un seguit d'activitats regulars en una doble línia, reivindicativa i de difusió lingüística i cultural (Ricart i Orús 2006: 30-32),¹⁴ com els Premis 6 de Novembre a la Normalització Lingüística i una política de publicacions periòdiques i monografies. El mateix Galan, filòleg de formació, desenvolupà notables treballs de recerca del lèxic local i la literatura popular (Ricart i Orús 2006: 26-28, 32-34).

Igual que l'IEBC, el 1989 es va fundar l'Associació Cultural del Matarranya (Ascuma), en un procés conjunt de matarranyencs residents al territori i a Barcelona. Entre els primers existia un clima favorable a la identitat comarcal a través de les revistes citades *Nosotros* i *Gaceta del Matarranya*, que es va fer palès a la nova *Sorolla't*, iniciada a Calaceit el 1986 pel grup catalanòfon escindit de la segona. Alguns dels de Barcelona, que havien entrat en contacte gràcies a Òmnium Cultural —Àngel Villalba, Carles Sancho, Joaquim Monclús o Desideri Lombarte—, van poder col·laborar al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, en què resultà decisiva la intervenció de Lombarte, nascut a Pena-roja, qui va idear com a secretari de la Comissió Territorial de l'Aragó un ambiciós programa d'activitats per la zona. Un cop acabat, ell mateix va propiciar diverses accions continuadores: ja el desembre de 1986 una trobada de «frangerols» de Barcelona, d'on va sorgir un esborrany de «Llei de normalització lingüística» que van enviar al president Marraco (Lombarte 2002: 159); i després l'estiu de 1987, quan, en un panorama autonòmic poc receptiu amb un govern del PAR, va adreçar al juliol una carta col·lectiva als «Aragonesos de parla catalana» (Lombarte 2002: 208-209), iniciant un

14. Galan (1947-2005), nascut a Fraga, va estudiar Filologia Hispànica a la Universitat de Barcelona durant els inquietants anys 70, i es va dedicar a l'ensenyament en un barri obrer de Santa Margarida de Montbui, on es va implicar activament en la vida social i cultural.

seguir d'actes a l'agost: el 12 Àngel Villalba i Anton Abad canten a Calaceit; el 23 un grup es troben a la Mare de Déu de la Font de Pena-roja; i els 26-27 se celebra un magne recital de música i poemes en català al castell de Vall-de-roures. Lombarte, mentre desenvolupava una notable carrera d'escriptor, albirava l'idea de «crear una associació [...] per a poder aglutinar totes les forces del Matarranya i canalitzar els ajuts oficials» (Lombarte 2002: 227). Així es va materialitzar Ascuma dos anys més tard, a continuació d'una trobada cultural del Matarranya a la Freixneda, el 30 de juliol, convocada per ell: «Faré cartes convocant als de sempre i a uns quants de nous» (Lombarte 2002: 393).¹⁵

L'àmbit d'actuació d'Ascuma comprèn: la comarca natural del Matarranya, des dels ports de Beseit a l'Ebre, formada per la comarca administrativa del Matarranya, amb 18 poblacions de Terol; la del Baix Aragó-Casp a Saragossa, amb quatre pobles catalanoparlants (Maella, Favara, Nonasp i Faió); i els set pobles del Bergantes-Mesquí, a la conca del Guadalop (Aiguaviva, la Sorollera, Bellmunt, la Codonyera, la Ginebrosa, la Canyada de Verich, la Torre de Vilella), que són part del Bajo Aragón terolenc, amb capital a Alcanyís. La seu es va establir a Calaceit per la seua posició central en un territori allargat i dispers i perquè la vila, punt de trobada d'escriptors i artistes, exercia de capital cultural *de facto* de la zona, abans inclús de la creació oficial de la comarca l'any 2002, amb la capital administrativa a Vall-de-roures. Actualment, està instal·lada en un local cedit per l'ajuntament calaceità, on disposa d'un important fons bibliogràfic sobre l'Aragó catalanòfon, un arxiu de memòria oral i literatura popular i un altre fotogràfic.

Tant l'IEBC com Ascuma són centres col·laboradors dels corresponents instituts d'estudis provincials, l'Institut d'Estudios Altoraragoneses (IEA) i l'Institut d'Estudios Turolenses (IET), respectivament, condició que va orientar la seua consolidació durant la dècada següent a la seua fundació amb unes línies compartides, característiques de l'associacionisme cultural i formal: publicacions més o menys regulars, activitats divulgatives i formatives (jornades, conferències, cursos de català...), convocatòria de premis i celebració d'esdeveniments socials (commemoracions, trobades...), que han desenvolupat de manera continuada i regular. L'àmbit cultural ha anat acompanyat d'una línia activa i reivindicativa a través de la premsa i davant dels partits i institucions polítiques, però sense cap adscripció ideològica manifesta.

Pel que fa a les publicacions, cal diferenciar les revistes periòdiques de les edicions de monografies d'estudis i obra creativa. Les primeres, de caràcter miscel·lani —amb informació general, econòmica o política, creació literària, erudició i reivindicació lingüística i cultural (Moret 1998: 170)—, han fet palesa una voluntat d'arribar a un públic general a la corresponent zona d'influència, i alhora les dificultats tant d'execució, amb equips de redactors voluntaris, com de finançament, que procedeix de les quotes dels subscriptors i d'una publicitat esporàdica. Per ordre, l'ACLF va editar la citada revista *Desperta ferro!* (1986-1991), dirigida per Rafael Ventura i instal·lada a Tamarit de Llitera, amb redactors com l'escriptor Josep Anton Chauvell, d'Alcampell. No va complir la pretesa freqüència trimestral, arribant a publicar vuit números.

15. L'acta fundacional està datada a Queretes el 22 d'octubre, subscripta per vuit persones, però s'acompanya amb una llista de socis fundadors, un total de 19 que havien firmat en les dates prèvies del 4 d'agost a Vall-de-roures i 27 de setembre a Queretes. Altres assistents no van signar. Els estatuts es van registrar el 20 de desembre següent i Antoni Llerda va ser el primer president («Qui som?» i «Acta fundacional», <<https://www.ascuma.org/>> [12-8-2024]).

Una mica més llarga i continuada va ser la trajectòria publicística de l'IEBC, primer amb *Batecs* (1988-1995), que va publicar 16 números sota la direcció de Josep Galan, continuada des de 1997 pel butlletí intern *Batecs Informatiu* i l'anuari *Cinga* (1997-2011: 15 números), que inicialment recollia els treballs presentats a les beques anuals de l'entitat i després els de les jornades Cinga Fòrum o números miscel·lanis.

La revista *Sorolla't* (1986-2000) en un principi va estar destinada al Matarranya i la Terra Alta; els quatre primers números tenien un caire alternatiu i ecologista, i des del 5 (març 1988) va virar a la cultura i la reivindicació lingüística, amb col·laboradors només matarranyencs. A partir del 7 (abril 1990) va esdevenir la portaveu de la nova associació Ascuma (Moret 1998: 168-169), arribant als 11 números, amb periodicitat irregular. Des de 1995 a l'abril de 2000 hi hagué el butlletí intern *Sorolla't Informatiu*, amb 12 publicats.

Quant a les publicacions no periòdiques, han sorgit amb la voluntat d'estudiar i difondre un patrimoni cultural desatès, vessant que l'ACLF no va arribar a emprendre. Al Baix Cinca s'han editat monografies agrupades en un principi en dues col·leccions: «La Sitja» —iniciada per l'IEF i amb segell de l'IEBC des de 1991— sobre temes lingüístics, socials i patrimonials (1980-2006, 22 títols); i «Gallica Flavia», d'història local (1994-2023, 13 títols). Al Matarranya l'activitat editorial va comptar amb la decisiva participació de Gràfiques del Matarranya, de Calaceit, impressora de *Sorolla't*, produint tres col·leccions: les de creació «Quaderns de la Glera» (1991-1993, 10/12 títols) i «Lo Trull» (1993-2008, 18 títols), i la d'investigació «Lo Trill» (1993-2010, 13 títols), on va aparèixer *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa* (1995-1996), una magna empresa de recopilació exhaustiva i sistematitzada de materials, dividida en tres volums. A més, Ascuma ha patrocinat la gravació de CDs amb literatura tradicional i noves produccions.¹⁶

A banda de les publicacions, tant l'IEBC com Ascuma han destacat per mantenir un seguit d'activitats des de la seua fundació. El primer exhibeix tres pilars ben definits, mencionats en part: les Jornades d'Estudis Cinga des de 1998, ara Cinga Fòrum, al voltant de ponències sobre un tema concret —des del patrimoni a qüestions socials com la immigració—; un premi anual rebatejat com a Premi Josep Galan de Normalització Lingüística; i unes Beques d'Investigació per afavorir estudis sobre el patrimoni cultural de la comarca, que fins a 2023 s'anomenaven Beques Amanda Llebot, amb el patrocini de la Fundació Jordi Casas i Llebot. A la gala anual, celebrada de forma rotatòria als diversos pobles del Baix Cinca, es lliuren les distincions, la de 2023 al Museu d'Història de Mequinensa.

Pel que fa a Ascuma, ha organitzat diverses exposicions per tota la Franja i fora d'ella, tant de tipus artístic com divulgatives, les principals: *Desideri Lombarte: ataüllar el món des del Molinar*, dedicada a l'escriptor, i la més general sobre *La llengua catalana a l'Aragó*, des dels orígens a l'actualitat. Com a esdeveniment fix organitza una trobada cultural, que, des de les primeres a Vall-de-roures i la Freixnedda es desplaça cada any a un poble diferent de la comarca natural, amb la col·laboració de l'ajuntament corresponent, on desplega un variat programa cultural i festiu: la 32a s'ha celebrat a Nonasp

16. *Quiento va, quento vingue. 10 contes tradicionals al Matarranya* (Antoni Bengoechea 1998); versions musicals dels poemes de Desideri Lombarte: *Una roella al cor* (col·lectiu, 2002) i *Quedarà la paraula* (Túrnez/Sesé 2002); música tradicional i nova a *Sons del Matarranya. Recopilatori de les músiques actuals i tradicionals del Matarranya* (col·lectiu 2007); ha patrocinat el segon disc d'Àngel Villalba, *Olivera d'Aragó* (2012) i el recent *Tòmas Bosque canta a Desideri Lombarte* (2024).

este 2025. Diversos socis seus col·laboren en català a la premsa comarcal i provincial: a les columnes setmanals col·lectives de «Viles i gents» a *La Comarca* d'Alcanyís, des d'abril de 1995, i «Lo cresol» al *Diario de Teruel*, cada dissabte des de gener de 2006; a la secció «El Bergantes, Matarranya i Mesquí» de la revista mensual *Compromiso y Cultura*, també d'Alcanyís; i amb articles esporàdics a *Turolenses. Revista de Cultura*, de l'IET.

Amb esta activitat nodrida i periòdica durant la primera dècada de vida, des del 1989 al 2000, l'associació del Cinca i la matarranyenca han consolidat la seua tasca cultural en un marc polític canviant i poc favorable, passada certa receptivitat inicial en ambients progressistes aragonesos, lluny de l'esperança que havia pogut suscitar la Declaració de Mequinensa. Ja el conseller Bada assenyalava les reaccions negatives només iniciar-se les classes de català a les escoles franjolines i l'incomprensible silenci dels intel·lectuals, entre els quals la Universitat de Saragossa (Bada Panillo 1991: 161 i ss.). Encara més, la situació posterior a la primera legislatura socialista (1983-1987) amb governs del PP i PAR ha estat marcada per la manca de voluntat de desplegar una llei de llengües, un fet que va obligar les associacions culturals franjolines a practicar l'activisme en forma de cartes al director o en articles d'opinió a la premsa aragonesa, amb plomes com les de Desideri Lombarte —que era ben conscient de la necessitat d'opinar en terreny aragonès (Gimeno Puyol 2009: 201)— o d'Antoni Llerda,¹⁷ fins i tot es va propiciar un nou «Manifest de Mequinensa», subscrit el 24 de febrer de 2002 pel 50% dels regidors de la Franja, 192, que van lliurar al president de les Corts d'Aragó Miquel Blanc, d'Ascuma, i Josep Galan, de l'IEBC (Blanc 2002: 4; Blanc / Galan 2002: 11), i que es va repetir quatre anys després amb un «Manifiesto por los derechos lingüísticos de los aragoneses», publicat a l'*Heraldo de Aragón* i *El Periódico de Aragón*.¹⁸

Just en aquells moments, a principis del nou segle es completava el mapa de l'associacionisme lingüístic formal franjolí amb el Centro de Estudios Ribagorzanos (CERI), fundat el desembre de 2001 per tal de «treballar per la superació d'antigues picabaralles entre les zones ribagorçanes de parla catalana, aragonesa i castellana [...] nodrits per postures externes al territori» (cit. per De Barreda, 2024, en línia). Alguns membres ja havien participat en els moviments lliterans dels anys 70 o en Consells Locals adscrits a l'ACLF durant els 80 (Espluga 2008: 74) i a la redacció de *Desperta ferro!*; com també havien mantingut relacions personals amb els membres d'Afraga, segons s'ha dit. El CERI, després d'un procés de converses, va ser refundat l'any 2003 com a Centre d'Estudis Ribagorçans (CERib) i denominació trilingüe, per les tres llengües del seu àmbit, amb la idea de «poder utilitzar el català com eina de treball i de comunicació entre els diferents membres» (Barrull 2003: 11) i atendre el tema lingüístic. Actualment, el seu web empra només la denominació en català, declarant tota la Ribagorça històrica com el seu camp d'acció, amb tres comarques geogràfiques a les dues bandes autonòmiques

17. Lombarte va enviar una carta als redactors de *La Comarca* amb un article d'història i una altra oberta sobre la necessitat d'expressió en la llengua pròpia (Lombarte 2002, cartes 219 i 239). I Llerda hi va publicar «Lo català del Matarranya en les celebracions religioses» (9-11-1989), «Les raons d'un homenatge. Pena-roja 14 i 15 d'abril, en record de Desideri Lombarte» (11-4-1990) i «Les llengües d'Aragó a l'Estatut d'Autonomia» (20-7-1990), recollits per Camps/Sancho (2006: 185-192).

18. El primer manifest recordava que les Corts tenien l'obligació de redactar i aprovar una Llei de Llengües, obligats per la Carta Europea de les Llengües Minoritàries, l'Estatut i el Dictamen de les mateixes Corts, a banda de ser la darrera comunitat espanyola que no tenia regulada la qüestió (Blanc, 2002: 4). El publicat a la premsa el promouien Ascuma, IEBC, CERib, ACLF, Casal Jaume I de Fraga i l'Ateneu del Baix Cinca i el signaven més de 20 càrrecs polítics franjolins (*Temps de Franja* (2006): 57, 16).

—Baixa Ribagorça aragonesa, Alta Ribagorça catalana i la Terreta mixta—; de fet posseeix dues seus corresponents, Benavarri i Pont de Suert, amb directives diferents però activitats comunes. S'hi defineix com «una entitat pirinenca que estudia i discuteix sobre el territori des del territori», per tant, declara una vocació cultural no específicament lingüística, però seguint el mateix patró d'organitzar jornades culturals i fer publicacions sobre el patrimoni i aspectes socials comarcals en català. Igual que les altres associacions culturals comarcals és col·laborador del seu institut d'estudis provincial, l'IEA; té a banda el suport de l'Institut Ramon Muntaner (IRMU) i ha col·laborat amb trobades promogudes per la Societat Andorrana de Ciències o per Fem Terreta, associació de la part catalana (Barull 2017: 39). Les primeres jornades, amb l'Instituto Aragonés de Antropología, van tractar de *La identitat a la Ribagorça i les seves zones d'influència* (9-10 maig 2003, Benavarri); ara es denominen Jornades Culturals «Coneix la Terreta», la 14a edició celebrada el juliol de 2023 a Sopeira. Editen la revista anual *Ripacurtia*, apareguda en dues etapes: de 2003 a 2008 i des de 2019, amb nova numeració i el subtítol *Revista Pirinenca del Centre d'Estudis Ribagorçans*.¹⁹ I monografies com *La llengua de Castigaleu* (2008), de Jordi Moners. Promouen els projectes «Insitu» i «Pobles abandonats», i accions com l'«Encesa de torres, talaies i talaïots» pels drets humans al gener.

3. Reptes del nou mil·lenni

En els últims 15 anys Aragó ha assistit a la redacció de dues Lleis de Llengües, enmig de fortes reaccions socials i polítiques de diferent signe. La primera, a càrrec d'un govern socialista presidit per Marcelino Iglesias, catalanoparlant i un dels signants de la declaració de Mequinensa l'any 1984 com a alcalde de Bonansa, a la Ribagorça, es va fer realitat l'any 2009 ja en la seua tercera legislatura. El següent govern del PP, presidit per Luisa Fernanda Rudí, la va derogar, aprovant-ne una nova el 2013, encara vigent, a més de dictar mesures restrictives com la supressió del Premi Guillem Nicolau de literatura en català i del Projecte d'Animació Cultural a les escoles Jesús Moncada.²⁰

En este context, s'ha produït una conjunció d'esforços dins del moviment cultural franjolí, mentre, internament, les primeres associacions han patit canvis derivats de l'estancament del seu capital humà en un moment de noves dinàmiques de sociabilitat. Externament, la conjuntura política i econòmica, amb la crisi de 2008 i les retallades públiques en subvencions culturals, han influït en el seu potencial, com també, en sentit positiu, la possibilitat de difusió a les xarxes socials. Alhora, s'ha revifat l'activisme amb associacions similars i abast divers, o amb d'altres centrades en la lluita política tant de signe pancatalanista com «negacionista» del fet lingüístic català.

19. El primer número va incloure quatre ponències de les primeres Jornades Culturals (De Lucas Val, 2004: 14). En la segona etapa ha publicat cinc números: *Fronteres: de la política al fet social, religiós i artístic* (1, 2019), *L'impacte industrial a la Ribagorça. El cas de les mines de Malpàs i altres* (2, 2020), *El paisatge ribagorçà* (3, 2021), *ENHER, 75 anys. Noves perspectives* (4, 2022) i *La visió pastoral. Memòria del paisatge* (5, 2023).

20. El Guillem Nicolau, lliurat entre 1986 i 2011, va ser substituït durant el govern Rudi pel Premio Guillem Nicolau-Arnal Caveró (2012) per a català i aragonès; restaurat pel govern Lambán, l'últim va ser concedit a Marta Momblant (2022). El Projecte Jesús Moncada entre els cursos 2000-2001 i 2011 va portar a les aules de català escriptors, grups musicals, exposicions i tallers; va ser reprès entre 2017-2023 i suprimit ara, igual que el premi literari, per la coalició PP-Vox.

3.1. Evolució de l'associacionisme formal: de la consolidació a l'estancament

En l'actualitat, l'associacionisme lingüístic franjolí ha acabat circumscrit a les zones geogràfiques de l'IEBC, Ascuma i el CERib: el Baix Cinca, el Matarranya i la Ribagorça, respectivament. En canvi, la Llitera, que havia estat pionera en l'activisme general, ha abandonat en la pràctica les reivindicacions catalanòfones amb la desaparició dels Consells Locals de la Franja, presents només nominalment en algunes iniciatives de les altres associacions. El Centro de Estudios Literanos/Centre d'Estudis Lliterans (CELLIT), fundat el 2008, malgrat el seu nom bilingüe, no té la promoció de la llengua pròpia entre els seus objectius, tot i que ha organitzat conferències en i sobre el català, com la pronunciada a Alcampell el 19 de novembre de 2010 per Javier Giralt, «El català a l'Aragó: una realitat, un rept».²¹

La comentada incorporació ribagorçana es produïa en un moment en què quallava en les associacions supervivents dels 80 la idea de la unitat d'acció per a l'assoliment dels drets i la normalització lingüística. Esta idea ja havia inspirat una primera col·lecció conjunta de l'IEBC i Ascuma, «La Gabella», amb obres d'investigació en temes socials, lingüístics i de cultura popular des de 1990, entre les quals els tres volums de *Bllat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça* (1997), una empresa similar a *Lo Molinar* editat per Ascuma, en què repetien alguns dels coordinadors. L'any 2002 van engegar els «Quaderns de les Cadolles», de creació literària. El següent projecte unitari va ser *Temps de Franja. Revista de les comarques catalanoparlants d'Aragó*, una iniciativa de l'infatigable Galan, que en substitució de les desaparegudes *Desperta Ferro!*, *Batecs* i *Sorolla't* volia ser una eina informativa i de normalització lingüística i alhora «donar una imatge “vertebrada”, vagament unitària» d'un territori que no tenia cap articulació (Sasot, 2006: 39). El nom retria homenatge al reputat setmanari valencià *El Temps*, fundat el 1984 per Eliseu Climent i Joan Fuster. El primer número va aparèixer el novembre de 2000, amb Màrio Sasot com a director i com a coordinadors els presidents de les associacions promotores: Francesc Blanc (ACLF), Josep Galan (IEBC) i Hipòlit Solé (Ascuma). Inicialment, la periodicitat era gairebé mensual, amb 10 números l'any; però la crisi econòmica va motivar la seua disminució als quatre números impresos actuals, que coordina Carles Terès, amb un consell de redacció integrat per representants de cada comarca franjolina, procedents de les respectives associacions; també publica dos suplementos, el literari *Styli locus* (estiu, hivern) des de 2009 i l'escolar *Temps d'escola* (primavera, tardor) des de 2016.²² A més d'estes iniciatives editorials pròpies, les col·leccions en llengua catalana del Govern d'Aragó «Pa de casa» i «Literaturas de Aragón» han contribuït entre 1985-2022 a bastir un teixit d'estudiosos i creadors franjolins, la majoria vinculats a l'associacionisme cultural, alguns dels quals col·laboren amb l'entorn aragonesista de la revista *Rolde*.

Amb estos precedents es fundava a Fraga el 14 de desembre de 2003 Iniciativa Cultural de la Franja (ICF), una suprassociació de les quatre franjolines, que pretenien continuar treballant «pel reconei-

21. El CELLIT, centre col·laborador de l'IEA amb seu a Tamarit de Llitera, promou la investigació sobre el patrimoni lliterà en articles que edita *Littera. Revista de Estudios Literanos* o en monografies, així com premis de recerca i actes culturals, i disposa d'un fons documental (<www.cellit.es>).

22. El 2012 va renovar el seu disseny i va adoptar el sistema mixt de quatre números impresos i quatre digitals en PDF fins a 2018, en què estos van ser substituïts per butlletins electrònics periòdics, arribant al núm. 273 el setembre de 2025.

xement i la consolidació de la llengua i cultura catalanes a les comarques de la Franja a l'Aragó», ara amb «una actuació federada» (ICF, 2004: 2). Presidida per Artur Quintana, en la pràctica només ha aplegat l'acció d'Ascuma i l'IEBC, per l'evolució comentada de l'ACLF i perquè el CERib no hi participa de forma activa i regular, segurament per l'especificitat de «la immensa —i a vegades no prou coneguda— Ribagorça» (CERib, 2006: 16) i malgrat la presència de destacats redactors ribagorçans a *Temps de Franja*.²³ Sense seu física, la revista és l'òrgan d'actuació regular de la institució; a més, des de 2007, atorga l'anyal Premi Franja: Cultura i Territori per reconèixer els esforços normalitzadors en la llengua autòctona, que es lliura alternativament en la gala de l'IEBC o en la Trobada Cultural d'Ascuma.²⁴ L'edició de tres col·leccions conjuntes suposa un altre punt d'unió: la continuació de «La Gabella» (9 títols, 1990-2017) i els citats «Quaderns de les Cadolles» (12 títols, 2002-2004), i la nova dels «Quaderns del Cingle», de creació i assaig (7 títols, 2008-2010), que s'han exposat en fires pròximes com del «Libro Aragonés» de Monsó, amb la intenció de difondre la tasca, més enllà de la distribució interna per correu entre els socis.

Estes dades dibuixen una notable activitat editorial a principis del segle actual, reflectida en la dotzena de títols en tres anys a la segona col·lecció quan comença la conjunció d'esforços, però un cicle llarg i minvant en «La Gabella», perquè després del número 8, *Llengües i fets, actituds i franges. Miscel·lània de treballs etnològics oferts a Artur Quintana i Font* (2009), el següent i últim va haver d'esperar vuit anys: *Les mesures tradicionals i antigues a la Franja* (2017), de Francesc Teixidor, sense cap altre en perspectiva. Les causes estan en l'encariment de les publicacions, les retallades en les subvencions per la crisi econòmica i els canvis en les polítiques autonòmiques així com la disminució de les forces pròpies. Les col·leccions particulars de les associacions han viscut ritmes similars, amb una bona freqüència fins a dates recents, en què han adoptat diverses solucions. L'IEBC, que va aturar la veterana «La Sitja» l'any 2006, va publicar el darrer títol de «Gallica Flavia» el 2023; i té encetades dues col·leccions recents amb un número cadascuna: la «Josep Galan» (2009), de col·laboració amb altres associacions, i uns «Quaderns de memòria» (2022), a més de publicacions soltes com el cançoner infantil il·lustrat de Josep Galan, *Toca manetes* (2014). El 2013 va iniciar una col·lecció digital per difondre materials diversos, amb dos números: un sobre el setmanari *La Ribera del Cinca (1929-1931)*, estudi i digitalització completa; i *Les cançons de la nostra gent de Josep Galan (Fraga, 1948-2005)*, que conté lletres, partitures i un CD amb una selecció de cançons. Per una altra banda, han emprès campanyes populars molt reeixides com les samarretes identitàries «Tocats per la cegallo» o «Li va dir de tot» —un recopilatori d'insults—, l'«eixovaret», un regal que conté un pitet i llibres per als nadons, i la recuperació de festes com el tronc de Nadal.

Ascuma, per la seua banda, va publicar el 2010 l'últim volum de «Lo Trill»: *Literatura oral a Faió, Favara, Maella i Nonasp*, quan fins 2007 n'apareixia un cada any o cada dos. «Lo Trull», de

23. ICF ha celebrat reunions dels seus membres amb periodicitat irregular. Saidí en va acollir una el 27 de març de 2004, amb presència de les quatre associacions (*Temps de Franja* (2004): 36, 19). Una posterior a Maella només va reunir representants de l'IEBC i Ascuma («Acta de la reunió anual d'Iniciativa Cultural de la Franja, celebrada a Maella lo dia 22 de juny de 2014»).

24. El I Premi Franja Cultura i Territori, l'any 2007, va recaure en Pietro Cucalón Miñana (director de l'escola-CRA de Castellote) i en *La Comarca* d'Alcanyís; el XVIII (2024), en el periodista Ramón Mur, vinculat a Bellmunt de Mesquí.

creació, amb dos o tres títols anuals, es va aturar el 2008. La nova col·lecció «L'Aladre», d'història i geografia, només n'ha publicat un (2013). Amb tot, continua indirectament esta tasca a través de «Lo Trinquet», que edita l'IET amb l'assessorament de socis matarranyencs, antics membres del consell científic terolenc, havent publicat 8 títols de creació literària entre 2009-2023 (Timoneda 2004; Gimeno Puyol 2022). Durant un temps, l'entitat ha participat en fires importants com la d'Antiguitats de la Freixneda; la del Llibre Ebrenc, celebrada a Móra d'Ebre des de juny de 2004 amb el patrocini de l'IRMU (Gràcia 2004: 19); el RECERCAT, Jornada de Cultura i Recerca Local dels Territoris de Parla Catalana, que va guardonar a Ascuma el 2005 i pòstumament a Josep Galan el 2007; i fins i tot, en alguna diada de Sant Jordi a Barcelona. La presència ha disminuït en els últims anys.

Quant a les activitats culturals de tipus social, les tres associacions comarcals les han continuat practicant en les primeres dècades del segle, mogudes per una vocació dinamitzadora i d'obertura, que ha comptat amb les webs respectives i les xarxes socials com a eines difusores (Facebook, Instagram i llistes de distribució). L'IEBC té consolidades les jornades culturals «Cinga», amb una periodicitat fixa; i el CERib mostra un dinamisme envejable en la seua primera dècada de rodatge, amb les comentades jornades anuals «Coneix la Terreta». Ascuma n'ha acollit a la seua seu de Calaceit en diverses ocasions i formats; a tall d'exemple: la taula redona «Escriptors i territori. El cas de la Franja» (19 abril 2003), amb la participació d'escriptors i professors universitaris d'Aragó i Catalunya, per commemorar el Dia Mundial del Llibre; unes jornades de «Català a l'ensenyament sense la Llei de Llengües?: Franja 2007-2008» (9 desembre 2007), que van convocar representants de tot el domini lingüístic, des de la Catalunya Nord a València; i les Jornades Culturals des de 2021, retransmeses en directe, en què han participat figures acadèmiques com la lingüista Carme Junyent, a la xerrada-debat «Matarranya efervescent, o com despertar la consciència lingüística» (9 abril 2022).

En estes i d'altres ocasions les associacions culturals han resultat un vehicle molt útil per apropar el món acadèmic als seus socis i públic pròxim. Una mostra recent, de 2024, és el 50è Col·loqui de la Societat d'Onomàstica celebrat entre Mequinensa i Calaceit, amb el suport de l'IEBC i Ascuma, si bé amb menys presència de socis franjolins que en el de Fraga de fa 30 anys.²⁵ Ja l'estiu del 2001 Ascuma va albergar el curs de la Universitat d'Estiu Terres de l'Ebre-URV «La literatura popular. Coneixement, foment i tècniques de treball de camp», impartit per especialistes de les associacions franjolines. I tant l'IEC com les universitats catalanes tenen vincles amb socis franjolins que en són membres o professors.²⁶ A la part aragonesa, la Direcció General de Política Lingüística (DGPL), en el seu temps de funcionament entre 2015 i 2023, a banda de retornar el Premi Guillem Nicolau al seu terreny va accomplir una gran activitat normalitzadora, incloent-hi el nou premi bianual Desideri Lombarte per reconèixer l'estudi i promoció del català i d'altres escolars; el programa de Toponímia Aragonesa, de regularització de topònims —que ha editat una col·lecció de mapes—, gràcies a personal vinculat a les

25. El 2024 hi hagué les intervencions d'Hèctor Moret (IEBC) i Ramon Sistac i Carlos Rizos (CERib) (Academia Aragonesa de la Lengua, 2024: 13-14). En canvi, de les 21 comunicacions publicades del 19è congrés, 14 procedien de socis o estudiosos del territori (Societat d'Onomàstica 1996).

26. Ho il·lustren alguns esdeveniments referits a *Temps de Franja*: «La Secció Filològica de l'IEC es reuneix a Benavarri» (81, 2008: 12); Marta Canales, «Jornada sobre la Franja a la Universitat de Lleida» (2005: 43, 15); i M. D. Gimeno Puyol, «La URV acull un Seminari sobre polítiques lingüístiques a Aragó» (10-5-2018, digital <<https://tempsdefranja.org>>[30-8-2024]).

associacions; i alguna exposició.²⁷ Esta etapa va culminar el 2022 amb la creació de l'Acadèmia Aragonesa de la Llengua, que integren alguns acadèmics procedents de l'associacionisme i que va rubricar l'apropament existent des de fa temps entre els que treballen per l'aragonès i el català.

Tota esta activitat cultural en el nou segle ha hagut d'anar novament lligada a l'activisme reivindicatiu, ara coordinada per ICF i sovint amb la col·laboració d'associacions aragonesistes. En vespres de la primera llei de llengües, la denúncia d'ICF va motivar un informe del Consell d'Europa de l'11 de desembre de 2008 que instava el govern espanyol a aplicar la «Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries» establint un marc jurídic que protegís el català i l'aragonès; poc després una comissió d'activistes va ser rebuda al Parlament Europeu per exposar la situació. La Llei Rudi de 2013, que anomenava les dues llengües pròpies minoritàries amb perífrasis —el català esdevingut «llengua aragonesa pròpia del àrea oriental de la Comunidad Autónoma, con sus modalidades lingüísticas» o LAPAO— va motivar una reacció dins de la coordinadora «Aragó Trilingüe», que va presentar una queixa al Justícia d'Aragó, i ICF va emetre un «Manifest contra la Llei de Llengües del PP i del PAR».²⁸ En l'actual legislatura autonòmica, les restriccions en matèria lingüística de la coalició de govern PP-Vox han suscitat una presa de posició pública, expressada en un «Manifest del 40è aniversari de la Declaració de Mequinensa», el 24 febrer 2024 (Redacció, 2024: 14), subscrit tant per les associacions defensores del català com les de l'aragonès.²⁹ I per primera vegada la Universitat de Saragossa ha emès una declaració firmada per més de 250 professors, instant a la protecció de les llengües pròpies.³⁰

En conjunt, les dades mostren una continuïtat i consolidació del moviment associatiu, i alhora un cert estancament. A partir d'un cicle ascendent els primers 20 anys, sostingut un temps, s'aprecia una davallada els últims 10. L'IEBC, que en les últimes dècades del segle passat va assolir una mica més de 200 socis (Moret 2003: 135), en l'actualitat en té uns 150, però es fan noves incorporacions; Ascuma, que va arribar al seu pic de gairebé 400 els anys 2010-12, després ha baixat dels 300; amb tot, la xifra real és superior en els dos casos perquè s'han de comptar els entorns familiars vinculats a cada soci pagador de quota.

La manca de relleu generacional suposa una bona part del problema, tant a l'IEBC com a Ascuma, en què les activitats les emprenen un petit grup d'associats, membres des de fa temps de les juntes directives respectives, a banda de què bastants socis viuen fora de les respectives comarques, molts d'ells emigrats a Saragossa o Catalunya. Entre els residents al territori, al Baix Cinca el gruix es concentra a la

27. El primer Premi Desideri Lombarte va ser concedit l'any 2016 *ex aequo* a José Bada i Artur Quintana. La DGPL va organitzar l'exposició *Voces en o zierzo. Veus en el cerç. Voces en el cierzo. Escritoras en aragonés y catalán de Aragón*, comissàries Julia Ara Oliván i María Teresa Moret Oliver, inaugurada al Paraninf de la Universitat de Saragossa l'octubre de 2023 i després itinerant.

28. *Temps de Franja* ha anat recollint les notícies: «Europa amonesta al Govern d'Aragó» (2009: 82, 2); Carme Tarragó, «CHA i membres de diverses associacions culturals demanen a la CE que fomenti l'impuls d'estes llengües a l'Aragó» (2009: 86, 15); i Mاريو Sasot, «Queixa al Justícia per la situació de la Llei de les Llengües d'Aragó» (2013: digital 10, 11-12).

29. Rolde de Estudios Aragoneses, Consello d'a Fabla Aragonesa, l'IEBC i Ascuma també van presentar una queixa davant el Justícia d'Aragó per l'incompliment de la DGA dels acords subscrits en matèria lingüística, i la institució va emetre una nota instant al govern a protegir les llengües pròpies minoritàries («El Justicia de Aragón sugiere a la DGC que adopte medidas en defensa de las lenguas propias», *El Periódico de Aragón* (1-7-2024), <www.elperiodicodearagon.com>).

30. «Más de 250 profesores de la Universidad de Zaragoza firman una declaración en defensa del catalán y el aragonés», *Heraldo de Aragón* (21-2-2024), <www.heraldo.es>.

capital Fraga amb alguns col·laboradors fixos a Saidí i Mequinensa (Messeguer 2013: 20-23), mentre que al Matarranya hi ha més poblacions i, per tant, més dispersió, sense un grup suficient de socis en cap d'elles per poder emprendre accions. En el costat positiu, a Ascuma, la dedicació a temps parcial d'una persona a l'administració ha estat essencial en el desenvolupament de la majoria de les activitats, mentre que a Fraga només han pogut arribar a contractar algú durant 8 hores setmanals i en un local no preparat per a atendre el públic (Messeguer 2013: 20-23). El repte d'atreure més gent i més jove no el facilita el teixit dels pobles petits, sense llibreries o quioscs on poder distribuir *Temps de Franja* i els llibres més enllà dels socis. Ho complica la crisi de l'associacionisme clàssic, vinculat al model dels centres d'estudis, ja que si en un principi la seua tasca es percebia com renovadora ara té el perill de semblar elitista i endogàmica, centrada en edicions i temes elevats. Tampoc el clima extern facilita la incorporació de més sectors en la defensa de la llengua pròpia; ja sigui per la diglòssia assumida a favor del castellà oficial i de prestigi, ja per la polarització produïda en el context del «procés» independentista a la Catalunya veïna, l'enemic extern tradicional a Aragó, que ha provocat una menor receptivitat al català propi, i que a la frontera franjolina ha refermat la identificació del ciutadà aragonès ideal amb la llengua castellana.

Entre les generacions joves, que han estudiat català a l'escola, no s'observa conscienciació lingüística ni proclivitat a manifestacions culturals erudites i formals per a ocupar el seu temps d'oci, i quan han volgut associar-se, han pretès noves maneres. L'efímera Associació juvenil Matraniya, que va presentar-se en un concert a La Barraka de Queretes el 7 de desembre de 2003 i va crear una pàgina web, buscava reunir joves del Matarranya i del Mesquí sobre els eixos de la llengua i de trobar oportunitats al territori, tot «en un ambient distés i no tan seriós com pot ser l'ambient d'una reunió formal» (Vilalta Vives 2003: 4).

Semblen existir reivindicacions diferents en funció del col·lectiu i, d'ací, incorporacions associatives amb característiques més específiques. Així, de l'entorn d'Ascuma va aparèixer el 2013 Clarió (Associació de Pares del Matarranya en Defensa del Català) perquè l'assignatura no té encara garantida la presència en centres com l'IES Matarraña de Vall-de-roures, fet que ha motivat peticions, accions legals i protestes a la premsa, a banda d'organitzar xerrades, tallers didàctics i jocs en la «Jornada Llengua i Escola al Matarranya» anual i l'«Alifara Clarió».³¹

En l'àmbit local s'han format algunes entitats culturals que, sense partir de la reivindicació lingüística, contribueixen activament a la normalització. Els Amics de Nonasp, des de 1996 i amb 315 socis, organitzen xerrades i jornades divulgatives, han editat la revista *L'Eixam* (1997-2016) i publicacions ocasionals, han recuperat tradicions com la de l'home dels nassos i mantenen un remarcable Museu Etnològic en continu creixement. A Mequinensa, Coses del Poble promou projectes de conservació i el programa Kultura al Karrer i edita monografies i, des de 2018, la revista anual *L'Angorfa*, que, amb bona part dels articles en català, ha rebut el Premi Galán 2023 de l'IEBC.³² La vitalitat d'ambdues és

31. «Carta dels alumnes de l'IES de Vall-de-roures als inspectors d'educació», *Temps de Franja* (2014): digital 17, 4; Javier de Luna, «Clarió pide reajustar el horario de la asignatura de catalán en el IES Matarraña», *La Comarca* (26-6-2023), <<https://www.lacomarca.net>> [30-8-2024].

32. Els webs respectius estan en català i castellà (<www.amicsdenonasp.org/cat/>, <<https://cosesdelpoble2014.wixsite.com/inici>>).

una evidència de l'èxit de la tasca cultural implicada en el teixit social d'un poble, que revitalitza amb la pràctica la llengua pròpia.

3.2. Associacionisme polític i col·lectius «negacionistes»

Al mateix temps que l'associacionisme cultural al voltant de la llengua, se n'ha desenvolupat un altre paral·lel que pretén incentivar-la amb una orientació més política des del convenciment de la necessitat d'accions més directes amb els Casals Jaume I i el Moviment Franjolí, que identifiquen llengua catalana, territori i nació. Els Casals estan vinculats a l'Acció Cultural del País Valencià (ACPV), tres dels quals, entre els més de 30 creats des de 1997, van ser a la Franja: a Mequinensa, del Baix Cinca (octubre 1999); a Castellonroi, de la Llitera (juliol 2000); i a Fraga (2001); i se'n va anunciar un a Calaceit, al Matarranya. El seu propòsit d'«impulsar la catalanitat de la Franja» i reviscolar-la del seu «estat d'esmoreïment», afirma Ricart, del Casal de Fraga (2017: 24), l'han desenvolupat amb accions de diversos tipus: els Premis Jaume I i les jornades culturals en ocasió del seu lliurament, homenatges a escriptors —Desideri Lombarte i Jesús Moncada—, el Correllengua per la Franja, unes Jornades per la Dignificació Lingüística i el butlletí informatiu *Infofranja*.³³ En el terreny polític han defensat els béns eclesiàstics del Museu de Lleida i el 2014 van donar suport al procés independentista, un posicionament que ja els havia fet objecte d'atacs feixistes durant el Correllengua de 2003. El local del Casal de Fraga, inaugurat el 26 de gener de 2002 davant de representants d'associacions de tot el domini lingüístic, mostrava el seu tarannà, que es va traduir en la subscripció el 27 de novembre de 2004 d'un protocol de col·laboració permanent amb l'IEBC, CERIB, Ascuma, el Seminari de Professors de Català i Òmnium Cultural, i en contribucions dels seus membres a *Temps de Franja*. En el moment inicial van saber «connectar amb les inquietuds polítiques (i ludicocreatives) d'una bona part de les generacions franjolines» (Moret 2003: 138), si bé de seguida van patir una crisi interna i posteriorment econòmica quan el 2009 l'ACPV va interrompre seus els ajuts,³⁴ i de fet, el Casal de Fraga, l'únic que disposa d'un bloc, el té actualitzat en data de 2010.

El Moviment Franjolí, més recent, és un «Col·lectiu que defensa la llengua i cultura catalanes a la Franja de Ponent», creat «l'abril del 2012 com a projecte 2.0, fruit de la indignació per la derogació de la llei de llengües».³⁵ Funcionen a través d'una plataforma virtual, fet que els diferencia de les associacions formals clàssiques, i que els permet aplegar esforços amb la xarxa d'entitats «Enllaçats per la Llengua», a la qual es van adherir l'any següent. El caràcter de les seccions i els signants apunten a una

33. La premsa ha recollit diverses notícies dels Casals: «Inaugurat el Casal Jaume I de Fraga», *VilaWeb* (26-1-2002), «S'inaugura la nova seu del Casal Jaume I de Mequinensa», *VilaWeb* (11-4-2003) <www.vilaweb.cat>, Guillem Xacon, «Tercera edició dels Premis Jaume I a Castellonroi», *Temps de Franja* (2003): 23, 12.

34. La crisi va significar la rescissió per part de l'ACPV del contracte de Guillem Chacon, coordinador dels Casals, reflectida en un editorial de *Temps de Franja*: «Canvis als Casals Jaume I de la Franja» (2003: 31, 2) i en la resposta de Chacon a la mateixa revista, «Editorials i Casals» (2004: 33, 3).

35. El web <<https://movimentfranjoli.cat>> té com a seccions: #FRANJAENMOVIMENT, Editorial, Una Franja d'història, A la Fresca, Caminar per la Franja.

presència de joves localitzats a la Llitera i Baix Cinca, amb un apartat específic de campanyes que han subscrit i manifestos. Els posts són freqüents fins a 2023; el 2024 han emès un manifest conjunt amb el Casal Jaume I de Fraga pels 40 anys de la Declaració de Mequinensa.

En sentit contrari han sorgit associacions de signe «negacionista», és a dir, que neguen la unitat de la llengua catalana, l'escriptura normativa i el nom filològic de *català*, al qual busquen denominacions alternatives (com *aragonès oriental* o *chapurriau* o les de les parles locals), i s'oposen implícitament o explícitament al reconeixement dels drets lingüístics. Participen d'usos de l'associacionisme cultural clàssic, amb publicacions esporàdiques i xerrades, tot i que predomina el vessant activista, en convivència amb entitats sorgides del conflicte lingüístic valencià i amb partits polítics minoritaris del regionalisme aragonès i el blaverisme valencià o balear, molt combatius amb el concepte de Països Catalans i amb la identificació de llengua amb nació, que ells practiquen en sentit «espanyolista».

Primera en ordre d'aparició, el 1997, la FCAAO (Federació d'Associacions Culturals de l'Aragó Oriental) procedia d'una «Coordinadora de Asociaciones Culturales de las Comarcas del Aragón Oriental», que l'octubre de 1996 va presentar a la *Comisión Especial de las lenguas minoritarias de Aragón* de les Corts autonòmiques les seues posicions sobre el patrimoni lingüístic aragonès. El seu cofundador Roberto Bayod, de Bellmunt, militant de l'ala més extrema del carlisme, ha donat nom a uns premis literaris que es lliuren des de 2002, any de la seua defunció. Publiquen notícies en un web propi, totalment en castellà, des de desembre de 2018, on afirmen uns objectius lingüístics i culturals supracomarcal: «la investigación, defensa y conservación de su Lengua autóctona, como parte del Aragón Oriental, y también la Historia de la parte oriental de Aragón, desde los Pirineos hasta el Matarraña y Bergantes, y además cuanto con la Lengua e Historia pueda relacionarse» (<www.fcaao.com>). Arran d'una queixa d'ICF per la seua presència a la Feria del Libro Aragonés de Monsó de 2005 al·legant la falta de criteri científic, van presentar una denúncia judicial contra Artur Quintana, president de la institució (Canales 2008: 8). Van continuar la bel·ligerància amb els «fets de la Codoñera», el 2010, on van boicotejar una xerrada informativa de la Chunta Aragonesista sobre la Llei de Llengües de 2009 (Sasot 2020).

L'última d'este signe és l'Asociación Cultural «Amics del Chapurriau» de Vall-de-roures (2018). En públic s'expressen en castellà, amb un ús escrit de la llengua autòctona esporàdic, castellanitzat i asistemàtic. No disposen d'un programa cultural concret; i practiquen l'activisme des del seu Facebook, a la premsa comarcal, en pintades i samarretes amb el lema «Yo parlo chapurriau» i en intervencions contundents a la política local.³⁶

Estes entitats contràries a la denominació de *català* fora dels límits de Catalunya s'apleguen dins la Plataforma Aragonesa No Hablamos Catalán (PANHC), fundada a Fraga el 2008. Alguna de les integrants ha produït bibliografia ocasional i aliena a normes acadèmiques com l'*Antolochía Lliteraria en Aragón (Oriental) (ss. XII-XXI): escrits actuals de la chen de la Llitera* (Asociació Cultural Lliterana «Lo Timó», 2005). A banda de convocar protestes i manifestacions a Saragossa i escrits a la premsa

36. Han arribat a voltes a l'atac personal, com el patit per Josep Anton Carrévalo, d'Ascuma, en ocasió del seu traspàs, el 2021. Els col·lectius Viles i gentes i Lo Cresol i l'Associació Cultural Sucarrats de Mont-roig van reaccionar publicant una columna comuna: «Si això és un home».

contra polítiques normalitzadores, el col·lectiu va ser el promotor de la denominació antifilològica *aragonés oriental* de la Llei de Llengües de 2013.³⁷

Cal notar, en fi, que la qüestió lingüística a Aragó ha suscitat reaccions mediàtiques en l'àmbit estatal a continuació d'alguna mesura política autonòmica normalitzadora, i per instigació d'alguns d'estos grups, que han tocat de retruc les associacions culturals defensores del català franjolí.³⁸

4. Conclusions

L'associacionisme de tipus cultural i lingüístic a la Franja d'Aragó dibuixa tres etapes: una primera de moviments informals entre finals dels 70, a les acaballes de la dictadura, fins a la Transició democràtica; una segona entre mitjans dels 80 i començament del segle XXI, en què es constitueixen les principals associacions formals; i una tercera, a continuació, amb la consolidació d'estes i l'adopció d'una acció comuna al mateix temps que s'inicia el seu estancament i apareixen noves formacions orientades a l'àmbit local o de clar tarannà polític.

Destaquen en el conjunt tres grans associacions: IEBC (1989), Ascuma (1989), CERib (2003), dibuixant tres zones històriques d'actuació, respectivament el Baix Cinca, el Matarranya i la Ribagorça, amb una presència només inicial a la Llitera (ACLF). Totes abasten un radi comarcal i mantenen vincles amb l'administració aragonesa a través dels instituts d'estudis on estan encabides —IET, IEA— i de les polítiques culturals desplegades per governs favorables, així com col·laboracions en certa premsa (*Rolde*, columnes periodístiques matarranyenques a Terol) i els últims anys amb els grups defensors de l'aragonès. També han mostrat una voluntat d'implicació amb la Catalunya veïna i els seus ambients acadèmics i institucions com l'IRMU i l'IEC en jornades i fires.³⁹

El model associatiu predominant, regulat i regular, combina tres tipus d'actuacions: dues de tipus cultural, bé seguint el model dels instituts d'estudis, que suposen la publicació de monografies i l'organització d'esdeveniments culturals sobre la cultura pròpia; bé amb una presència social més àmplia gràcies a revistes periòdiques, la recuperació de tradicions i activitats divulgatives o normalitzadores. La tercera és l'activista, a través de campanyes de sensibilització, proclames públiques i queixes davant l'administració.

37. Afirmar estar composta per 24 associacions aragoneses, entre les quals la FACAQ —i altres heterogènies: veïnals, de consumidors, d'alumnes...—, vuit d'altres territoris de la Corona d'Aragó —com Convivència Cívica Catalana— i 12 organitzacions polítiques, com Rolde Choben-Jóvenes del PAR, <<https://nohablamoscatalan.wordpress.com>>. El seu bloc té entrades des de 2011 a juny de 2024.

38. Una campanya de 2017 va atacar la subscripció del govern autonòmic de *Temps de Franja* per a les biblioteques escolars franjolines arran d'una entrevista a Quim Arrufat de la CUP i d'alguna opinió contrària al retorn dels béns eclesiàstics («Aragón promueve el secesionismo en los colegios», *El Mundo* (3-7-2017), <www.elmundo.es> [30-8-2024]; el *Diario del Alto Aragón* i *El Español* repetien arguments); el consell de Redacció va emetre un comunicat de reacció i un editorial: «A la Franja enraonem en català» (*Temps de Franja* (19-9-2017), digital <<https://tempsdefranja.org>> [30-8-2024]). Un any després van criticar la mesura per declarar la «zona de utilització lingüística predominant» a cada ajuntament («Lambán envía cartas a sus alcaldes para imponerles la dictadura del catalán», *Ok Diario* (22-4-2018), <<https://okdiario.com>> [30-8-2024]).

39. Les memòries de Quintana (2003) ofereixen una interessant visió personal de les primeres etapes de reivindicacions del català a Aragó; per a l'etapa següent el número commemoratiu «Vint anys de vida» de *Temps de Franja* (2020: 147) presenta una bona síntesi des de cada associació.

La fundació d'ICF el 2003 va significar un punt d'inflexió per unir els esforços de les associacions comarcals dins d'una conjuntura política aragonesa caracteritzada per la dificultat d'assolir els drets lingüístics i per la incertesa, depenent del color del govern autonòmic. La seua acció conjunta més la singular de cada una ha fet present a Aragó la llengua autòctona catalana, materialitzada en la creació d'una literatura que no existia i uns estudis sòlids del patrimoni, la revista vertebradora *Temps de Franja* i la participació en altres mitjans de comunicació pròxims; també en petites presències quotidianes com pregons, retolacions bilingües o en actes públics en el català propi. Conceptualment, han consolidat el terme *Franja*, sorgit del seu entorn, i han difós la denominació de «català» i la unitat de la llengua fora de la comunitat científica. Si l'Aragó catalanòfon va quedar fora del moviment sociocultural i polític de la Renaixença, que va suposar a la segona meitat del segle XIX la revitalització literària i social de la llengua catalana en la major part del domini lingüístic —tal com ha subratllat Moret (2003: 131)—, en el moment contemporani les associacions franjolines han pogut exercir un paper similar.

Bibliografia

- ACADÈMIA ARAGONESA DE LA LENGUA (2024): «50è Col·loqui d'Onomàstica a Mequinensa i Calaceit». *Temps de Franja*, 162, 13-14.
- ARNABAT, Ramon (2015): *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BADA PANILLO, José R. (1991): *El debate del catalán en Aragón (1983-1987)*. Calaceit: Associació Cultural del Matarra-nya / Centre d'Estudis del Baix Cinca / Associació de Consells Locals de la Franja.
- BARRULL, Carles (2003): «El nou Centre d'Estudis Ribagorçans». *Temps de Franja*, 26, 11.
- BARRULL, Carles (2017): «Centre d'Estudis Ribagorçans». *Lo Campus. El Periòdic Universitari de Catalunya*, 32 («La Franja i la Universitat», suplement 1), 31.
- BLANC, Francesc (2017): «Associació de Consells Locals de la Franja: La veritat és el desoblit». *Lo Campus. El Periòdic Universitari de Catalunya*, 32 («La Franja i la Universitat», suplement 1), 27-28.
- BLANC, Miquel (2002): «L'Aljaferia». *Temps de Franja*, 22, 4.
- BLANC, Miquel; GALAN, Josep (2002): «Presentades a les Corts les firmes de regidors per la Llei de Llengües». *Temps de Franja*, 22, 11.
- CAMPS, Juan Luis; SANCHO, Carles (2006): *Toni Llerda, terra i llengua. Biografia, fets i escrits d'Antoni Llerda Juan*. Calaceit: Ascuma (Lo Trull 17).
- CANALES, Marta (2008): «Quan els catalanoparlants de la Franja estem imputats». *Temps de Franja*, 76, 8.
- CASTELLS, Manuel (1997): *La era de la informació: Economía, Sociedad y cultura, vol. 2: El poder de la identidad*. Madrid: Alianza Editorial.

MARÍA DOLORES GIMENO PUYOL

CERIB (2006). «Centre d'Estudis Ribagorçans-CERIB». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Batec a Batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*, Calaceit, Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA / Associació Cultural del Matarranya (La Gabella 8), 15-16.

CLIMENT, Eliseu (2000): «La Franja, terra de frontera». *El Temps* (febrer), 15-21.

COMISSIÓ TERRITORIAL D'ARAGÓ (1985): *II Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Calaceit: Fundació Noesis / Gràfiques del Matarranya.

DE BARREDA, Àlex (23-5-2024): «Vint anys de la revista *Ripacurtia*». Bloc *Notícies de la Terreta*. <www.noticiesdelaterreta.com> [consulta: 6-8-2024].

DE LUCAS VAL, Núria (2004): «Neix la revista *Ripacurtia*. La identitat a la Ribagorça i les zones d'influència». *Temps de Franja*, 38, 14.

ESPLUGA, Josep (2004): «Identitats i territoris fragmentats a la Franja». *Serra d'Or*, 530, 19-22.

ESPLUGA, Josep (2008): «Sobre la Transició a la Llitera (1976-1979): El tímid despertament de la identitat sociocultural d'una comarca perifèrica». Dins *Com embolicar la Franja amb una fulla de pi*. Calaceit: Ascuma / IEBC (Quaderns del Cingle 1), 103-116.

GIMENO PUYOL (2009): «La veu dels marges a l'*Epistolari de Desideri Lombarte (1981-1989)*». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Miscel·lània «Llengües i Fets, Actituds i Franges a Artur Quintana i Font»*. Calaceit: Iniciativa Cultural de la Franja (La Gavella 10): 187-204.

GIMENO PUYOL (2022): «Les edicions en català de Terol». *Compromiso y Cultura*, 91, 46-47.

GIMENO PUYOL, María Dolores (10-3-2023): «La plaça empàtica del català franjolí». *Diario de Teruel* («Lo cresol»), 20.

GRÀCIA, José Miguel (2004): «Crònica ràpida d'un viatge i un matí. Fira del llibre i l'autor ebrenca a Móra d'Ebre». *Temps de Franja*, 38, 19.

INICIATIVA CULTURAL DE LA FRANJA (ICF) (2004): «Fem realitat un somni». *Temps de Franja*, 33, 2.

LABAT, Pep (2003): «L'IEBC-IEA acull el lliurament dels premis Desperta Ferro!». *Temps de Franja*, 28, 8.

LOMBARTE I ARRUFAT, Desideri (2002): *Epistolari (1981-1989)*. Artur Quintana i Font (ed.). Calaceit: Associació Cultural del Matarranya (Lo Trill 8).

MESSEGUER ZAPATER, Carme (2013): «Més de 30 anys aixecant la llosa». *Arts*, 37, 20-23.

MORET COSO, Hèctor (1998): *Indagacions sobre la llengua i literatura catalanes a l'Aragó*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya / Institut d'Estudis del Baix Cinca (La Gabella 7).

MORET COSO, Hèctor (2003): «El moviment associatiu». Dins Sistac, Ramon (ed.): *De fronteres i mil·lennis: La Franja, any 2001*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans («Jornades Científiques IEC», 12).

QUINTANA, Artur (2003): *La Vall de Balat. Memòria de l'Aragó (1948-2003)*. Calaceit / Fraga: Associació Cultural del Matarranya / Institut d'Estudis del Baix Cinca (Quaderns de les Cadolles 6).

REDACCIÓ (2024): «Manifest del 40è aniversari de la Declaració de Mequinensa, 24 febrer 2024». *Temps de Franja*, 161, 14.

MARÍA DOLORES GIMENO PUYOL

RICART I ORÚS, Francesc (2006): «Josep Galan, un itinerari vital al servei de la Franja». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Batec a Batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA / Associació Cultural del Matarranya (La Gabella 8): 23-38.

RICART I ORÚS, Francesc (2017): «Casal Jaume I de Fraga». *Lo Campus. El Periòdic Universitari de Catalunya*, 32 («La Franja i la Universitat», suplement 1), 24-25.

SASOT, Màrio (1997): *Joglars de frontera. La cançó d'autor a l'Aragó catalanòfon*. Zaragoza: Diputació General de Aragó («Literaturas de Aragón», serie en Lengua Catalana 9).

SASOT, Màrio (2004): «El moviment associatiu a la Franja: un planter de dinamització cultural». *Serra d'Or*, 530, 39-42.

SASOT, Màrio (2006): «*Temps de Franja*, una revista “galana”». Dins Moret, Hèctor (ed.): *Batec a Batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca-IEA / Associació Cultural del Matarranya (La Gabella 8), 15-16.

SASOT, Màrio (30-4-2020): «Deu anys d'un fet lamentable». *Temps de Franja*, digital <<https://tempsdefranja.org>> [consulta: 28-8-2024].

SEIRA, Josep Lluís (2003): «Història d'una il·lusió. Quinze anys dels premis Desperta Ferro!». *Temps de Franja*, 28, 15.

SEVERINO, Beatriz (31-10-2020): «Àngel Villalba, cantautor social y comprometido». *La Comarca*, <<https://www.lacomarca.net>> [consulta: 12-8-2024].

SEGON CONGRÉS INTERNACIONAL DE LA LLENGUA CATALANA (1987): *Convocatòria. Inauguració. Clausura. Conclusions. Congressistes*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

SOCIETAT D'ONOMÀSTICA (1996): «XIX Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica, Fraga (21-22-X-1994)». *Butlletí Interior*, 65.

TIMONEDA, Arnau (23-4-2024): «La col·lecció “Lo Trinquet”». *Temps de Franja*, digital <<https://tempsdefranja.org>> [consulta: 12-8-2024].

VILALTA VIVES, José (2003): «Naix l'Associació juvenil Matraniya». *Temps de Franja*, 32, 4.

VILLALBA, Àngel (2018): *L'adén del cantautor II*. s. l.: Ediciones Ende.

VILLALBA, Àngel (14-2-2022): «La rebeldía del padre Wirberto». *El Periódico de Aragón*, <www.elperiodicodearagon.com> [consulta: 30-8-2024].